

2 Základní pojmy obecné psychologie

Nezákladnějším a nejobecnějším psychologickým pojmem je **psychika**, který je ovšem velmi obtížné definovat. Z etymologického¹ hlediska je slovo psychika odvozeno z řeckého *psýché* – duše. V řeckém bájesloví byla mladá krásná Psýché bohyní duševní krásy, milenkou Erotovou.

Člověk subjektivně prožívá své duševní dění jako určitý *celek*, který označuje substantivem psychika. V soudobé psychologii se stále častěji setkáváme s termínem **mysl** (*mind*), který užívají zejména neurologové a biologicky orientovaní psychologové jako synonymum pro psychiku, a to s důrazem na těsnou provázanost nervových a mentálních dějů. Pojem *mysl* má tak o něco výraznější vědeckou významovou konotaci než termín psychika. V řadě filosofických a náboženských systémů se psychické jevy souhrnně označují jako **duše**. V soudobé české psychologii se poměrně často setkáváme s pojmem **duch**², jímž někteří psychologové označují spirituální dimenzi lidské psychiky, kterou obvykle považují za její nejvyšší a nejhodnotnější součást. Například podle Bohumily Baštecké je lidský duch předmětem zkoumání věd, které se zabývají potřebou spirituality, sebepřesahu, smyslu a zařazení člověka do vesmíru. (Baštecká a Goldmann, 2001, str. 16.) Lidé nejenže zakoušejí své psychické dění jako určitý celek, ale také cítí, že se vyznačuje určitými svébytnými, jedinečnými vlastnostmi a uspořádáním (organizací). **Osobnost** je pojem, kterým označujeme individuální utváření lidské psychiky. Při popisu vnitřních subjektivních zkušeností používáme adjektiva **psychický**, **mentální** a **duševní**, případně **duchovní** a **osobnostní**, která korespondují s označením určitého celku psychického dění.

Filosof John Searle definuje lidskou *mysl* (*mind*) jako sled myšlenek, citů a zkušeností – ať už vědomých, nebo nevědomých –, které vytvářejí náš psychický život.

¹ Etymologie je nauka o původu a původním významu slov. (Rejman, 1971, str. 94.)

² Vždy, když zaslechnu substantivum *duch*, vybaví se mi myšlenky novoplatonika Plótína (asi 204–270), podle jehož mínění člověk sestává z těla, duše a ducha. Duch (*nús*) je schopnost nazírat vyšší, ideální světy, je „otiskem dobra“. (Plótínos, 1995, str. 11.) Duše se podle Plótína skládá z *psýché logiké* (vnímání, myšlení a chtění) a z *psýché alogos*, která je vegetativní a pudová. (Hyhlík a Nakonečný, 1973, str. 163.)

Searle se domnívá, že je velmi obtížné odolat myšlence, že mysl je věc, či alespoň aréna nebo černá skříňka, v níž se vyskytují mentální procesy. (Searle, 1994, str. 11.)

Mimořádně obtížným teoretickým problémem věd o člověku je **vzájemný vztah myslí a těla** (*mind-body problem*), kterým se budu zabývat v kapitole o vědomí.

Psychologie vděčí za svou existenci tzv. **introspekci**, což je lidská schopnost pozorovat své vlastní psychické prožitky probíhající ve vědomí. (Hartl a Hartlová, 2000, str. 240.) Německý psycholog Carl Stumpf (1848–1936) definoval **fenomenologii** jako druh introspekce, spočívající v přezkoumávání nezkraslené vnitřní zkušenosti. (Schultz a Schultz, 1992, str. 104.) Fenomenologie se tedy zaměřuje na smysluplné psychické celky, čímž se liší od introspekce v pojetí Wilhelma Wundta, u kterého sloužila ke zkoumání hypotetických psychických elementů (pocitů a pocitků). Podobný význam jako introspekce má pojem **reflexe (sebereflexe)**, kterým významný představitel filosofického empirismu John Locke (1632–1704) označil schopnost lidského vědomí obrátit se samo k sobě a pozorovat svou vlastní činnost. (Störig, 1995, str. 253.)

Člověk nejenže si uvědomuje své city, myšlenky a snahy, ale díky schopnosti sebereflexe hledá i odpovědi na otázky typu: Proč mě to tak mrzí? Co to vyvádím? O co se teď snažím? Co prožívá tento člověk?

2.1 Popis základních psychických jevů

Psychické dění je živoucí celek. Jeho dělení na dílčí fenomény je výsledkem lidské snahy popsat ho a utřídit do pojmových kategorií. I když tato deskripce nutně vede k určitému zjednodušení a abstrakci, z poznávacích a didaktických důvodů se bez ní nemůžeme obejít.

2.1.1 Základní psychologické kategorie

Psychiku (mysl) lze definovat jako souhrn duševních dějů během celého lidského života. Mnozí psychologové se domnívají, že si uvědomujeme pouze jejich část. Tento předpoklad konstituuje dvě významné psychologické kategorie, kterými jsou **vědomí a nevědomí**. Zatímco vědomí je evidentní součástí naší psychické zkušenosti, dokázat existenci nevědomých duševních dějů je velmi obtížné, ne-li nemožné. Některými – spíše nepřímými – důkazy se budu zabývat v následující kapitole. Sled uvědomovaných psychických zážitků zpravidla označujeme jako **prožívání**. Další základní psychologickou kategorií je **chování**, které lze definovat jako jakoukoliv lidskou tělesnou aktivitu, kterou lze pozorovat, zaznamenávat nebo měřit. (Crider et al., 1989, str. 6.) V tomto pojetí patří k chování nejen mimika a gestikulace, ale také vnitřní fyziologické změny, jakými jsou zvýšení krevního tlaku či tepové frekvence. Psychologové se zajímají především o vnější tělesnou pohybovou aktivitu, kterou lze snadno pozorovat.

Chování je nejen projevem psychického dění, ale také zpětně ovlivňuje a modifikuje jeho průběh. Například se zkuste nyní slastně protáhnout. Pociťli jste určitou změnu duševního stavu? Pravděpodobně ano.

2.1.2 Základní psychické fenomény

Z nepřetržitého toku duševních zážitků psychologové tradičně vyčleňují tři základní fenomény, kterými jsou procesy, obsahy a stavy. **Procesy** hypoteticky vedou ke vzniku psychických **obsahů**, což platí především pro poznávací děje. Například představování (imaginace) je proces, který vede ke vzniku představ, snění je proces, jehož výsledkem jsou sny, produktem myšlení jsou myšlenky. K psychickým obsahům tedy patří vjemy, představy, sny, vzpomínky, vědomosti, myšlenky, přání, pocity atd. Tyto fenomény se buď nacházejí ve vědomí, nebo si je můžeme do vědomí vybavit. Například zeptáme-li se svých známých na zážitky z dovolené, snadno si na ně vzpomenou. Z dlouhodobé paměti si průběžně vybavujeme znalosti a dovednosti, které potřebujeme ke svým každodenním aktivitám. Dynamické psychologické směry předpokládají, že některé psychické obsahy, např. afekty, traumatické vzpomínky nebo nepřipustné sexuální fantazie, jsou sice úplně nevědomé, ale přesto ovlivňují lidské chování i prožívání.

Psychodynamičtí i kognitivní psychologové se shodují v tom, že mnohé mentální procesy probíhají mimo vědomí. Lidé si uvědomují psychické obsahy, nikoliv však děje, které vedly k jejich vzniku. Tak například při řešení složitých problémů nás někdy napadne správné řešení, aniž bychom dokázali popsat řetězec mentálních operací, který vedl k jeho nalezení. Pokud vás požádám, abyste si představili psa vlčáka, bezpochyby tento úkol snadno splníte. Zřejmě však nebudete schopni popsat či vysvětlit, jak jste představu psa ve své mysli vytvořili.

Psychické procesy jsou pravděpodobně velmi rychlé a proměnlivé, čímž se liší od **mentálních stavů (stavů vědomí)**, které jsou relativně stabilní. Jejich existenci potvrzuje především introspekce. Lidé snadno dokáží rozlišit, kdy se nacházejí v dobrém, nebo naopak ve špatném psychickém stavu. Stavy vědomí lze chápat jako podmínky či pozadí, na kterém probíhají psychické procesy a vytvářejí se duševní obsahy. Rozlišují se psychické stavy **dočasné** (dobrá či špatná nálada, stav podrážděnosti, únavy či ospalosti) a **trvalé**, což jsou relativně stále podmínky psychického dění. Každý člověk má tendenci k určité převládající náladě, úrovni aktivity, pozornosti atd. Psychické stavy mohou pozitivně i negativně ovlivňovat průběh psychických procesů i chování. (Homola, 1992, str. 53.) Tak například úzkostnost – coby relativně trvalá dispozice k určitému citovému stavu – nepříznivě ovlivňuje schopnost učit se, řešit problémy a dorozumívat se s druhými lidmi. Působí také na kvalitu myšlení. Úzkostný člověk přemýšlí v zúžené perspektivě, takže není schopen brát v úvahu všechny souvislosti.

Dělení psychických procesů

Psychické procesy se dělí na **kognitivní (poznávací)**, **emocionální** a **motivační**. K *poznávacím dějům* patří kromě sensorických procesů především vnímání, učení, paměť, imaginace a myšlení. Kognitivní procesy, které laická³ (lidová) psychologie souhrnně označuje jako *rozum*, slouží nejen k získávání informací z vnějšího a vnitřního prostředí, ale také k rozhodování, usuzování, plánování, řešení problémů atd. **Emocionální procesy** vedou zejména ke vzniku emocí, jejichž subjektivní prožitkovou komponentu označujeme jako *cit* (např. radost, smutek, zlost, hněv či překvapení). Laická psychologie tradičně staví *rozum* a *cit* (racionalitu a emocionálnitu) do protikladu, ačkoliv libý a nelibý přízvuk různých mentálních zážitků je jedním ze základních vodítek pro jejich třídění. **Motivační procesy** jsou duševní síly, které aktivizují a usměrňují chování. Představitelé psychodynamických škol vesměs považují hlavní motivy za nevědomé. Z tohoto hlediska je *vůle* pouhým vědomým „epifenomenem“ nevědomých pohnutek. Různé směry fenomenologické psychologie naopak přisuzují člověku schopnost záměrného a zodpovědného rozhodování a cílevědomého jednání. Otázkou svobodné vůle se budu podrobně zabývat v kapitole o vědomí.

Prožívání je nepřetržitý tok psychických zážitků (obsahů), který probíhá při různých stupních jasnosti vědomí, respektive bdělosti. Filosofická tradice i laická psychologie považují *rozum*, *city* a *vůli* (chtění) za tři hlavní složky prožívání. Z tohoto hlediska má každý psychický zážitek tři stránky, a to poznávací, citovou a motivační („snahovou“). (Jiránek a Souček, 1969, str. 33.) V různých situacích může některá z nich víc vystupovat do popředí. Například při přípravě na zkoušku je nejvýraznější aspekt poznávací a motivační. Ani tato situace však nepostrádá citový doprovod slabší intenzity. Při milostném dostaveníčku dominuje aspekt citový a „snahový“, zatímco kognitivní stránka poněkud ustupuje do pozadí.

Předmětem prožívání může být vnější svět, stav vlastního těla i vlastní mysl (sebereflexe). Lidská mysl není uzavřená leibnizovská monáda. Prožívání má významný **vztahový rozměr**. Člověk si neustále více či méně uvědomuje své citové vazby k blízkým lidem i svou začleněnost do sociálních skupin. Další důležitou dimenzí prožívání je čas (**časovost**). V libovolném okamžiku má jedinec na zřeteli svou minulost i budoucnost. Často také sleduje určitý záměr či cíl orientovaný do budoucnosti. V psychologii se hovoří o lidské potřebě „otevřené budoucnosti“. Má-li člověk před sebou nadějnou perspektivu, dokáže bez problémů snášet a překonávat různé aktuální nesnáze.

³ Na stránkách časopisu Československá psychologie se rozvinula zajímavá diskuse o vzájemném vztahu vědecké a laické psychologie, jejímiž protagonisty jsou Ivo Čermák, Radovan Šikl a Miluše Sedláková. (Čermák a Šikl, 1996; Šikl a Čermák, 2000; Sedláková, 2000.)

Časové dimenzi lidského duševního dění věnují velkou pozornost představitelé existenciální psycho-
terapie, kteří se většinou opírají o dílo německého filosofa Martina Heideggera. Ten ve své nejslavnější
knize „Bytí a čas“ předložil řadu tezí o podstatě lidského bytí ve světě. Podle Heideggera je lidské existenci
nutno rozumět skrze *časovost*. Lidské bytí ve světě je pouze *pobyt*, *ohraničený v čase smrtí*. Člověk
do něj byl vržen víceméně náhodně a mnozí lidé žijí pozření v davu, anonymitě, každodennosti. Člověk
je nicméně schopen uvědomovat si sám sebe, je schopen činit rozhodnutí a nést za své jednání odpověd-
nost. Je schopen uvědomit si časové meze svého života a jeho nevyhnutelné uzavření smrtí. Vědomí vlast-
ní smrti a hranic vlastní svobody zpravidla vyvolává úzkost, ale současně je výzvou k autentické existen-
ci, v níž člověk převezme zodpovědnost za svou otevřenou budoucnost a uvědomí si naléhavost
a významnost každého okamžiku a každého rozhodnutí. (Heidegger, 1996.)

Různé psychologické směry soustředily svou teoretickou a výzkumnou pozor-
nost na různé druhy a typy **chování**. Behaviorismus zkoumal chování ve vztahu
k vnějším podnětům. Zaměřoval se tedy především na reakce na různé podnětové
situace. Tento přístup se postupně ukázal být neudržitelným; chování v mnoha pří-
padech zřetelně souvisí s prožíváním.

Tradičně se rozlišuje **chování volní (úmyslné, záměrné)** a **mimovolní (bezděč-
né)**. Volní chování neboli **jednání** je aktivita, která směřuje k určitému cíli a je říze-
na vědomou intencí, záměrem. K mimovolním projevům patří vrozené formy cho-
vání, jakými jsou nepodmíněné reflexy (slinění při příjmu potravy) či některé
instinktivní projevy (vrozené automatismy), k nimž u člověka patří snaha vymezo-
vat a chránit dočasná i trvalá teritoria. **Výraz** neboli **exprese** je mimovolním beha-
viorálním projevem prožívání. V psychologii se tradičně studuje mimický a panto-
mimický výraz emocí.

Významný představitel nebehaviorismu Edward Tolman (1886–1959) rozdělil
chování na molekulární a molární. **Molekulární chování** zahrnuje velmi jednodu-
ché, často fyziologické projevy (změny krevního tlaku, tepu, kožně-galvanického
odporu), zatímco **molární chování** je účelná behaviorální struktura, jakou je u my-
ši cesta za potravou složitým bludištěm, u koček snaha o únik z těsné klece, u člo-
věka pravidelné cvičení na piano s cílem naučit se na ně hrát atd. (Schultz a Schultz,
1992, str. 334.)

Velmi často se setkáváme s dělením chování na **verbální** a **neverbální**. Verbální
chování zahrnuje řeč, především její obsahovou, respektive významovou stránku.
S notnou dávkou zjednodušení lze říct, že verbální chování slouží lidem především
k výměně věcných informací, zatímco prostřednictvím neverbálních projevů vyjad-
řují povahu svých vzájemných vztahů. K základním vztahovým dimenzím patří stu-
peň intimity (důvěrnosti) a moci (vlivu). Míru intimity lze vyjádřit například pro-
střednictvím prostorové distance (odstupu), míru vlivu vzpřímeným, nebo naopak
shrbeným postojem. Řečové projevy si většinou uvědomujeme a řídíme je, zatímco
neverbální chování je často bezděčné, mimovolní.

2.2 Konstrukty a mentální reprezentace

Dalšími frekventovanými pojmy soudobé psychologie jsou konstrukty a mentální reprezentace. Podle amerického psychologa George Kellyho (1905–1967) si lidé vytvářejí vlastní teorie o tom, jací jsou ostatní. Tyto teorie mají podobu bipolárních **osobních konstruktů**, např. vřelý – chladný, inteligentní – není inteligentní, šťastný – nešťastný atd. Budujeme si je na základě osobních zkušeností, a proto konstrukty, které jsou základem chápání světa jednoho člověka, mohou být úplně jiné než ty, které používá někdo jiný. Navíc často používáme stejné názvy vlastností, ale ve skutečnosti myslíme úplně něco jiného. Jestliže se několika lidí zeptáme, co považují za protiklad „agresivního“, dostaneme odpovědi jako „laskavý“, „pasivní“, „mírný“, „nesoutěživý“ a pravděpodobně i mnohé další. Různorodost odpovědí ukazuje, že každý člověk chápe význam slova „agresivní“ do jisté míry po svém. Z Kellyho teorie osobních konstruktů vyplývá, že při utváření dojmů o druhých lidech, při interpretaci a anticipaci jejich chování, vycházíme ze svých implicitních teorií osobnosti. (Hayesová, 1998, str. 71–72.)

Osobní konstrukty zřejmě nevytvářejí pouze laici, ale také experti na zkoumání lidské mysli, tedy psychologové. Z tohoto hlediska lze na obor psychologie pohlížet jako na systém tradovaných konstruktů, jejichž význam každý odborník interpretuje po svém.

Pojem **implicitní teorie** se svým významem blíží termínu konstrukt v Kellyho pojetí. Implicitními teoriemi rozumíme ne plně uvědomované a verbalizované představy laiků nebo expertů o obsahu různých slov a odborných termínů, které slouží k označení psychických projevů a vlastností. V posledních desetiletích věnovali psychologové velkou pozornost výzkumům *implicitních teorií inteligence*, při nichž zjišťují názory různých sociálních skupin na podstatu inteligence a inteligentního chování (např. Ruisel, 1994; Plháčková, 1999a).

Pojem **mentální reprezentace** a jeho výzkum je již několik desetiletí jedním z klíčových námětů kognitivní psychologie. S určitým zjednodušením bychom ho mohli považovat za synonymum pro psychický obsah. Předpoklad existence mentálních reprezentací však vychází ze stanoviska, které v mnohém připomíná myšlenky Immanuela Kanta: Lidská mysl nezachycuje vnější realitu („věc o sobě“) takovou jaká je, ale znázorňuje ji (reprezentuje) s pomocí poznávacích prostředků, kterými disponuje. Nejdůležitějšími prostředky znázornění jsou *obraz* a *slovo*. Člověk je schopen vytvářet nejen reprezentace vnějšího světa, ale také svého vlastního mentálního dění, psychického života druhých lidí a mezilidských vztahů. Elementárními formami vnitřních mentálních reprezentací jsou tudíž *představy* – především vizuální – a *propozice*, což jsou jednoduché myšlenky (soudy), které zpravidla kódujeme s pomocí verbálních znaků. Kognitivní psychologové upozornili na to, že lidská mysl vytváří především **smíšené formy mentálních reprezentací**, k nimž patří například vzpomínky na různé zážitky z dětství, které si vybavujeme z dlouhodobé paměti. Při jejich znázornění využí-

vá lidská mysl verbální i názorné způsoby kódování informací současně. (Sedláková, 2002, str. 228–234.)

Českou odbornou veřejnost o problematice mentálních reprezentací řadu let informovala Miluše Sedláková (1936–2003), která v roce 1992 uveřejnila významný článek „Příspěvek k analýze pojmu mentální reprezentace v soudobé psychologické teorii“. Mentální reprezentaci Sedláková definuje jako „finální výsledek kódování informací, který je buď uložený v paměti (v případě *dispoziční mentální reprezentace*), nebo je součástí proudu uvědomovaných informací (v případě *aktuální reprezentace*)“. (Sedláková, 1996, str. 113.)

Vývojoví kognitivní psychologové dále rozlišují mentální reprezentace prvního, druhého, třetího až *n*-tého řádu. Mentální *reprezentace prvního řádu* jsou výsledkem zpracování informací přicházejících z vnějšího světa. Tradiční terminologie je označuje jako vjemy. *Reprezentace druhého řádu* jsou výsledkem subjektivní reflexe psychického dění. Podle Sedlákové potvrzují existenci této úrovně mentálních reprezentací slovní obraty jako „myslím si“, „pochybuji“ či „věřím“. *Reprezentace třetího řádu* jsou výsledkem snahy o empatické porozumění psychickému životu druhých lidí. Jsou to subjektivní názory na to, co si myslí, cítí či prožívá druhý člověk. Charakterizuje je větná vazba typu „myslím, že si myslíš, že to nedopadne dobře“. (Str. 239–240.) Sedláková upozornila na to, že terminologie užívaná kognitivními psychology zdaleka není jednotná. Například v analogickém významu, v jakém někteří autoři používají výraz „mentální reprezentace druhého řádu“, hovoří jiní psychologové o „metareprezentaci“, o „sekundární reprezentaci“, „M-reprezentaci“ nebo o „čtení myslí“. (Sedláková, 2002, str. 221.)

Významným námětem soudobé kognitivní psychologie je studium **mentálních modelů**, což jsou složité smíšené formy mentálních reprezentací, které obsahují představy i propozice. Jejich vznik je výsledkem tvořivých, konstruktivních postupů, které lidská mysl uplatňuje při poznávání určitých objektů a procesů. V současné době se studují mentální modely užívání jazyka, dále modely v oblasti chápání matematických, fyzikálních, chemických či biologických jevů, v oblasti porozumění společenským jevům, jakými jsou historie, společnost, rodina či domov, mentální modely v oblasti komunikace člověka s počítačem a konečně modely v oblasti reflexe vlastní psychiky, které kognitivní psychologové označují jako **teorie myslí**. Jejich úvahy o vytváření subjektivní „teorie myslí“ jsou mimořádně komplikované a sofistikované. M. Sedláková o nich informuje v kapitole „Kognitivní hnutí v americké psychologii“, která je součástí skript „Psychologie XX. století“. (Sedláková, 2002.)

V kognitivní psychologii se v posledních letech vynořilo nové paradigma protikladné tradičnímu „reprezentacionismu“. Jedná se o paradigma „prezentacionismu“, které zdůrazňuje bezprostřednost, danost mentálních fenoménů. Jeho filosofické kořeny lze spatřovat především v díle Brentana, Husserla, Diltheye a Heideggera. (Sedláková, 2002, str. 249.)

2.3 Modely lidské psychiky

Psychologové různého teoretického zaměření vytvořili řadu modelů lidské psychiky, které lze považovat za konstrukty znázorňující jejich představy a myšlenky o uspořádání a fungování duševního života. Tyto modely většinou nebyly empiricky ověřovány. Mnohé z nich zahrnují oblast nevědomí, jehož existenci běžnými metodami psychologického výzkumu v podstatě nelze prokázat. V optimálním případě jsou modely lidské mysli východiskem pro koncipování empiricky ověřitelných dílčích teorií.

2.3.1 Psychodynamické modely

Sigmund Freud vytvořil dva významné modely lidské psychiky, kterou často označoval jako *mentální aparát*. Používáním tohoto termínu chtěl zdůraznit svůj předpoklad, že lidská psychika je struktura (systém), který se řídí svébytnými zákonitostmi fungování.

Topografický model psychického aparátu

Tento model nastínil Freud v roce 1900, v sedmé kapitole „Výkladu snů“. (Freud, 1994, str. 366–370.) Zahrnuje tři vrstvy, a to nevědomí, předvědomí a vědomí.

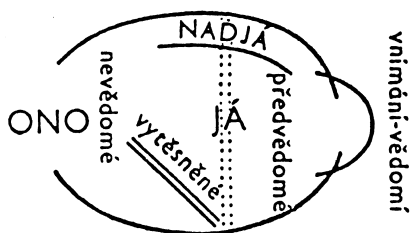
Vnější realita	
Vědomí	Povrch
Předvědomí	Cenzura
Nevědomí	Pudová přání a vytěsněné obsahy
Tělesné procesy	

Obrázek 1 *Freudův topografický model lidské psychiky* (Plhánková, 2003.)

Systém **nevědomí** obsahuje především pud sexuální, který je mentální reprezentací tělesných procesů; je zdrojem veškeré psychické energie. Během vývoje se transformuje do podoby dílčích pudových přání, která se řídí *principem slasti* a usilují o své bezprostřední uspokojení. Obsahem nevědomí jsou dále zraňující, traumatické vzpomínky, které do něj byly odsunuty na základě působení obranných mechanismů umístěných v předvědomí, které Freud souhrnně označuje jako *cenzuru*. Pudová přání a vytěsněné vzpomínky nemají přímý přístup do vědomí, protože by mohly vyvolávat úzkost. Někdy do něj vstupují v maskované, symbolické podobě (např. ve snech). Hlavním úkolem **předvědomí** je chránit vědomí před přívalem pudových sil z nevědomí a najít jim takový způsob vyjádření, který by byl pro vědo-

mí přijatelný. Cenzura se podílí na transformaci pudových přání do podoby *pudových derivátů*, z nichž některé vstupují do vědomí. Řada psychických obsahů však existuje trvale mimo vědomí; přesto však mohou ovlivňovat chování i prožívání. Předvědomí a vědomí se řídí *principem reality*. Nejvyšší a nejušlechtlejší lidské zájmy tak mohou být výsledkem transformace infantilních sexuálních impulsů či traumat obsažených v nevědomí. (Sandler et al., 1973a, 1973b.)

V roce 1923 Freud v práci „Ego a id“ navrhl **strukturální model lidské psychiky**, který vešel v obecnou známost. Jedním z důvodů pro jeho vytvoření byla existence nevědomého pocitu viny, s nímž se Freud u svých pacientů často setkával a který se mu do topografického modelu nedařilo začlenit. V novém modelu se duševní aparát dělí do tří hlavních struktur, kterými jsou id (ono), ego (já) a superego (nadjá). Nevědomý pocit viny je výsledkem působení superega. Obsah pojmu **id** zhruba koresponduje s popisem nevědomí v topografickém modelu. Je to oblast, která obsahuje primitivní pudy usilující o své vybití. Freud v tomto údobí přisuzuje přibližně stejný význam sexuálním i agresivním popudům. Na základě interakcí dítěte s vnějším světem se část id postupně modifikuje v **ego**, které má funkci sebezáchovnou. Pokouší se vypořádávat s tlaky z id i s požadavky vnějšího světa. Dalšími funkcemi ega jsou odkládání pudového uspokojení a kontrola pudových přání s pomocí arzenálu obranných mechanismů. **Superego** se vyvíjí jako vnitřní reziduum raných dětských konfliktů, obzvláště ve vztahu k rodičům a jiným autoritativním postavám. Vzniká na základě postupného zvnitřňování těchto autorit, jejich příkazů a zákazů. Superego obsahuje *svědomí* a *dětské ideály*. Velká část superega, ega a celé id fungují mimo vědomí. Vědomí je pro ego pouhým smyslovým orgánem k vnímání psychických kvalit. (Freud, 1991, str. 362–377.)

Obrázek 2 *Freudův strukturální model lidské psychiky* (Freud, 1991, str. 377.)

Jungův model lidské psychiky

Také zakladatel analytické psychologie Carl Gustav Jung vycházel z existence nevědomí, ale jeho pojetí je dosti odlišné od Freudova. Jung viděl v nevědomí tvůrčí princip, jakýsi „životodárný oceán“, který na sobě nese malý ostrůvek racionálního já. (Halík, 1990, str. 25.)

Podle Junga nejsou nevědomá hnutí pouhou determinantou vědomých prožitků, ale mají také projektivní, teleologickou funkci. Je-li člověk pozorný k impulsům svého nevědomí, může se jeho život ubírat správným směrem. Jung rozdělil nevě-

domí do dvou oblastí či sfér. První z nich je povrchnější **osobní nevědomí**, které obsahuje především tzv. **komplexy**, což jsou „odštěpené části psyché“, které vznikají na základě „emočního šoku, traumatu“. (Str. 248.) Komplex je podle Junga „obraz určité psychické situace, která je živě emocionálně zdůrazněna a která je neslučitelná s habituálním stavem vědomí nebo vědomým postojem. Komplex sice můžeme vědomým úsilím potlačit, ale při vhodné příležitosti opět vystupuje navenek v původní síle“. (Jung, 1997a, str. 246.) Komplexy se tudíž projevují jako nevědomé, ale velmi naléhavé pohnutky chování. Za nejhlubší vrstvu lidské psychiky považuje Jung **kolektivní nevědomí**, které je vrozené a zděděné. Jeho obsahem jsou především tzv. **archetypy**, což jsou vrozené vzorce imaginace a cítění. Archetypy formují lidskou zkušenost; jsou to jakési apriorní formy nazírání, vrozené ideje, které dávají naší psychické zkušenosti vnitřní smysl. Zpředkovávají intuitivní poznání. (Jung, 1997a, str. 359–360.)

Řadu grafických znázornění Jungových modelů lidské psychiky uvádí Jolanda Jacobiová (1992) v příloze své „Psychologie C. G. Junga“.

2.3.2 Modely zahrnující spirituální dimenzi

Freudovy deterministické modely, které do určité míry chápou lidskou mysl jako obranný systém proti pudovým přáním, brzy vyvolaly kritickou odezvu. Například italský psychiatr Roberto Assagioli (1888–1974) už v roce 1910 ve své lékařské disertaci poukázal na to, že Freudovu konceptu nevědomí chybí koncept „nadvědomí“. (Nakonečný, 2002b, str. 186.) Podle Assagioliho by se vědecké zkoumání lidských bytostí mělo zabývat nejen pudovými impulsy, ale také tvořivostí, vůlí, radostí a moudrostí. (Slawski, 2000.)

Koncem 60. let vznikla v USA tzv. **transpersonální psychologie**, a to v souvislosti s objevováním nových zkušeností, které byly označovány jako mystické, spirituální či transpersonální. Předmětem studia tohoto směru jsou zážitky **rozšířeného** nebo **zesíleného vědomí**. K jeho významným představitelům patří český psychiatr Stanislav Grof (nar. 1931), který zdůrazňuje, že transpersonální zážitky provází pocit člověka, že se jeho vědomí rozšířilo za hranice vlastního ega a překročilo omezení časem a prostorem. (Grof, 1992, str. 39.) Představitelé transpersonální psychologie předložili řadu teorií, kterými se pokoušejí vysvětlit existenci spirituálních zkušeností. Podrobně o nich referuje Milan Nakonečný (2002b) v již zmíněné publikaci „Psychologie XX. století“.

V rámci transpersonální psychologie se prosazuje tzv. **holografické paradigma**. Hologram je systém optických informací, který vzniká, když dva laserové paprsky dopadnou na film ze dvou různých úhlů. Pokud hologram rozložíme na části, pak každá z nich obsahuje celý obraz. Fyzik David Bohm je autorem koncepce **holografického obrazu světa**. Podle Bohma nejsou rozličné aspekty existence nezávislými stavebními bloky, ale mají smysluplný vztah k celku a slouží svými specifickými funkcemi ke konečnému účelu. Obraz vesmíru se tak podobá obrazu živého organismu. (Grof, 1992, str. 72.) Neurofyziolog a psycholog Karl Pribram (nar. 1919) aplikoval holografické paradigma na činnost mozku a psychické

jevy. Z tohoto hlediska je mozek hologram, který registruje holografické univerzum a podílí se na něm. (Nakonečný, 2002b, str. 192.) V roce 1999 vyšla česky Příbramova kniha „Mozek a mysl“, s podtitulem „Holonomní pohled na svět“.

Dalším vlivným Freudovým oponentem byl zakladatel **logoterapie** Viktor Frankl (1905–1997), který chápe osobnost jako složitý celek, jenž se utváří v životních vztazích individua ze tří zdrojů:

1. **tělesnosti**, poskytující genetický a fenotypický deterministický rámec;
2. **psyché**, která je nositelem rodových zkušeností a váže jedince sociálními pouty k lidskému společenství;
3. **duchovnosti**, kterou se člověk otevírá říši hodnot a smyslu.

Duchovní dimenzí svého bytí osobnost překračuje (transcenduje) svou každodennost a otvírá se formování takových charakteristik, jako je láska, odpovědnost a prozíravost, moudrost, uměřenost a ušlechtilost. (Smékal, 2002, str. 20–21.)

Přístup psychologů k hypotetické spirituální dimenzi lidské mysli se zdá být v mnoha případech zřetelně ovlivněn tím, zda jsou sami věřící, či nikoliv, přičemž druh víry pravděpodobně nehráje rozhodující roli. Zatímco nevěřící psychologové analyzují duchovní zážitky podobně jako ostatní mentální fenomény, případně se je pokoušejí spojit s dalšími, mnohdy relativně „přízemními“ pohnutkami, věřící obvykle zakoušejí spiritualitu jako evidentní, a to veskrze pozitivní komponentu lidské mysli. Každopádně se zdá, že je-li člověk schopen upřímně věřit v existenci více či méně personifikovaného principu dobra, má to kladný vliv na jeho celkovou duševní pohodu, pocit bezpečí a sebeúcty.

2.3.3 Kognitivní modely

Kognitivní psychologie tradičně chápe lidskou psychiku jako **system zpracování a využívání informací**. Její současní představitelé nejenže vytvářejí nové modely mysli, ale provádějí také metaanalýzu jejich formování. K relativně novým kognitivním přístupům patří konekcionismus, kterým se budu zabývat v kapitole o myšlení.

Teorie modulů amerického filosofa, lingvisty a kognitivního vědce Jerryho Fodora (nar. 1935) je příkladem kognitivního modelu mysli coby systému zpracování informací. Podle Fodora má tento systém tři úrovně. Na nejnižší úrovni probíhá *transdukce*, tj. transformace vnějších podnětů do podoby nervových impulsů. Na druhé, tzv. *vstupní systémové úrovni (input system level)* probíhá základní rozpoznání a popis informací. Fodor předpokládá, že subsystémy druhé úrovně zpracovávají informace jako **moduly**, což znamená, že jejich fungování je autonomní, na ostatních systémech zpracování informací nezávislé. Například percepci objektů provádí samostatný modul, který je schopen tuto operaci provést bez pomoci jazykového, hudebního či matematického modulu. *Vyšší úrovně zpracování informací* mají naproti tomu přístup ke všem informacím, které kognitivní systém daného jedince obsahuje. Jako příklad vyšší úrovně poznávacích procesů uvádí Fodor řešení vědeckého problému, při němž myslitel využívá znalosti z nejrůznějších oblastí. Podle Fodora pracují moduly velmi rychle. Výsledkem jejich činnosti jsou bazální, triviál-

ní informace. Složitější mentální reprezentace se vytvářejí teprve na vyšších úrovních systému. (Fodor, 1983.)

Většina současných kognitivních psychologů se nicméně přiklání k názoru, že téměř všechny psychické procesy jsou vzájemně propojené a probíhá mezi nimi volná výměna informací.

S některými dalšími kognitivními modely lidské mysli se seznámíme v kapitole o vědomí. (Viz také Pstružina, 1998, str. 78–83.)

2.3.4 Jiné současné modely

Autoři některých modelů lidské mysli se inspirovali poznatky přírodních věd. Do této kategorie patří konstrukty, které přistupují k lidské psychice jako k **dynamic-kému nelineárnímu systému**. Mnoha úkazům ve fyzice, biologii, meteorologii, ba i v ekonomice lze porozumět v terminologii dynamických systémů a pojmů s nimi spjatých, jakými jsou fázový prostor, atraktory, fázové přechody nebo chaos. Například meteorologové považují počasí za dynamický systém, jehož časové změny mohou být popsány soustavou rovnic vysvětlujících, jak současné hodnoty proměnných matematicky souvisejí s minulými hodnotami. **Fázový prostor** systému je soubor stavů, v nichž se systém může nacházet. Nelineární systémy mohou mít velice nevyzpytatelné chování. Často náhle přeskakují z jednoho bodu fázového prostoru do bodu velmi vzdáleného. Příkladem nám bude opět počasí. Všichni jsme zažili dramatické změny, kdy v průběhu několika hodin došlo vlivem studené fronty k silnému větru a poklesu teplot. Navzdory podobným dramatickým výkyvům existují i poměrně stabilní stavy, ke kterým mají tyto systémy sklon směřovat – tzv. **atraktory**. Systém může mít atraktorů i více, a tudíž se může vyskytovat v několika stabilních stavech. Změna od jednoho atraktoru do jiného představuje **fázový přechod**. Příkladem je přechod počasí od jasného a suchého k oblačnému a vlhkému nebo změna skupenství vody, která se postupně ochlazuje, až se náhle změní v led. V obou případech způsobí malá lokální změna přeskok systému do kvalitativně značně odlišného stavu. **Chaotické chování** se projevuje tehdy, když je dynamický systém velmi citlivý k počátečním podmínkám. Jinými slovy, i nepatrné rozdíly v počátečních hodnotách proměnných vedou k velmi rozdílným výsledným stavům systému. Počasí je chaotickým systémem, protože velmi malé změny proměnných v některé oblasti mohou časem vést k dramatickému vývoji na jiném, vzdáleném místě. Obrazně se tomu říká *efekt motýlího křídla* – motýl poletující v Číně má jen nepatrný vliv na místní atmosférické poměry, ale i to stačí, aby napřesrok došlo třeba k povodním na Moravě. Chaotické systémy jsou typické svými náhlými změnami (fázovými přechody), které je nesmírně obtížné předpovědět, protože jsou výsledkem nepatrných změn u velkého počtu proměnných. Jedním z důvodů, proč nelze předpovídat počasí na víc než na pár dní, je skutečnost, že meteorologové prostě nemohou měřit všechny drobné rozdíly ve všech proměnných. (Thagard, 2001, str. 194–196.)

Podle mínění některých vědců by se také lidská mysl dala pojmout jako nelineární dynamický systém, který kolísá mezi různými stavy, směřuje k určitým atraktorům, vyznačuje se fázovými přechody a občas se projevuje chaoticky. Chaotická povaha systému by umožňovala vysvětlit, proč je predikce lidského chování v mnoha případech tak obtížná. Nelze vyloučit, že meteorologie již v přesnosti svých předpovědí psychologii předčila.

Přestože je výše uvedené vysvětlovací schéma poměrně svůdné, domnívám se, že jako nelineární dynamický systém se projevuje lidská mysl především u osob trpících duševními poruchami, zejména schizofrenií. Prožívání duševně zdravých osob je poměrně stabilní.

S přírodovědeckým pojetím nelineárních systémů se lze seznámit v knize Jamese Gleicka (1996) s příznačným názvem „Chaos: Vznik nové vědy“.